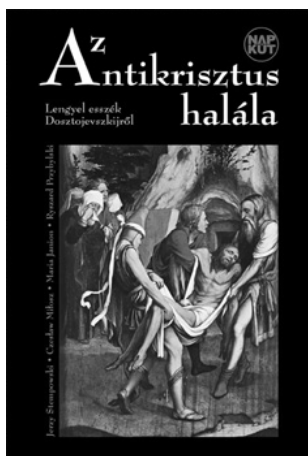

Lengyelek – oroszok

AZ ANTIKRISZTUS HALÁLA. LENGYEL ESSZÉK DOSZTOJEVSZKIJRŐL

Napkút Kiadó
Budapest, 2004
144 oldal, 1490 Ft

„Az író alakja éppen aszerint változik, hogy ki beszél róla” – mondja Czesław Miłosz. Nehéz objektív ítéletet alkotni bármely irodalmi tényről, de különösképpen kockázatos, ha az Dosztojevszkij és a lengyelek viszonylatában jelenik meg. Lengyel szemzőgből, a nemzeti hozzáállás hatással van Dosztojevszkij műveire, kiváltképp a regényeiben megjelenő lengyel alakok interpretációjára.

Az orosz és lengyel ellentét több százados történelmi, és ezzel párhuzamosan politikai láncolatot alkot, melynek stációi az irodalomban szintén tükröződnek. A kiforrott lengyelországi kulturális arculat már a XVI–XVII. században erősen ütközött az akkori orosz társadalom stagnálásával. A gyorsan fejlődő Moszkóviai hatalom a lengyel–litván Nemesi Köztársaság elpusztításával csak véglegesítette ezt a helyzetet. Lengyelország mindig is a Nyugathoz tartozónak vélte magát s ez szállka volt az orosz konzervatívok, illetve az orosz messianizmus hitvallóinak szemében. A lengyelek pont ezt a cári despotizmussal vegyített egy-családelvűséget próbálták tagadni.¹

Az elmúlt században számtalan olyan lengyel tanulmánnyal találkozhattunk, melyek alapját a két nemzettípus eltérései képezték. Itt gondolok akár Mickiewicz pamfletjére, aki az *Ősök* című fő művében emlékezetes metaforákkal (báb-hernyó) illeti az emberi világ határain kívül rekedt orosz nemzet- és lélektípust, vagy Miłosz által „Oroszország-szakértők” jelzővel illetett lengyelekre, utalva ezzel arra az oroszországi „szakértelemre”, melynek hiányában a naiv Nyugat nem értékeli kellőképpen a lengyeleket. És még sorolhatnánk a számtalan negatív-ironikus kicsengésű jelzőt és metaforát, melyekkel egy és

¹ Jan Prokop: Oroszországot megérteni. Mickiewicz és Miłosz, (Új Holnap, 1997. július) illetve Czesław Miłosz: Oroszország (Új Holnap, 1997. november) című esszéjében találkozhatunk a két nemzet történelmi és eszmei ellentéteinek összehasonlításával.

Czesław Miłosz az *Oroszország* című, 1997-ben megjelent esszéjében viszont olyan érzelmi ellentétekről beszél, melyek ugyanígy mindmáig élnek a két érintett nemzetben. Részletezi mind orosz, mind lengyel oldalról azokat az irodalmi megnyilvánulásokat, melyek nagyrészt a két elmúlt század eseményeit tükrözik. Elvetve a nacionalizmust, Miłosz olyan kultúrtörténeti és politikai problémákon vezet végig, melyek a XVI. és a XVII. századi Lengyelország kulturális arculatán, a lengyelek nyugathoz való kötődésén, az orosz cárizmuson és imperializmuson keresztül elvezetnek a kérdés hátterének föltárásához.

ugyanazon kérdéshez jutunk el: „Az orosz léleknek miért volt mindig olyan nehéz megszeretni a lengyeleket és a lengyelek miért nézték le az orosz nemzetet?”

Ezt a kérdést Nyikolaj Bergyajev tette fel a XX. század elején, 1918-ban megjelent *Az orosz és a lengyel lélek* című esszéjében, sugallva a probléma mélységét, melynek megoldását nem feltétlenül a provinciális jelenségek feltárásában látta. Bergyajev szerint a keleti és nyugati kultúra, a katolikus és pravoszláv egyházak különélvősége csak egy módszerrel egyesülhet a testvérnemzet koronája alatt. Ezekben az ellentéteken nem segíthet sem a történelmi kiengesztelés, sem a politikai közelítés. A megoldás – a nemzeti eredő kölcsönös megértése, tisztelete és a megbocsátás.

Az orosz kultúra és vallásfilozófia, valamint Dosztojevszkij világsikere ellenére sem változott meg a lengyeleknek az orosz nemzethez való viszonya. Ezt csak fokozta az a tény, hogy Dosztojevszkij publicisztikájában a lengyeleket a démonikus katolicizmus keletre nyomuló harcosainak tekintette.

Talán éppen a felsorolt tények miatt érdekesek a XX. századi lengyel gondolkodók által értelmezett Dosztojevszkij regények. Ennek példája *Az Antikrisztus halála* című kötet, melyet Pálfalvi Lajos szerkesztett és fordított (az egyik Milosz-esszé fordítása Körner Gábor munkája). A kötet Czesław Miłosz, Jerzy Stempowski, Ryszard Przybylski és Maria Janion esszéit tartalmazza, melyek nem csak új értelmezésekkel gazdagítják a Dosztojevszkij-irodalmat, hanem ezzel párhuzamosan, akarva akaratlanul, érzékeltetik a múlt századbeli lengyel értelmiségiek viszonyát az „orosz lélekhez”.

A nemrég elhunyt Czesław Miłosz az avantgárdot felváltó katasztrofista irányzat kiemelkedő alkotója. Magyarul megjelentek regényei – *A hatalom megragadása* (1993), *Az Issa Völgye* (1994), – több esszékötete: *A rabul ejtett értelem* (1992), *Szülőhazám, Európa* (1993), *A kétségbeesés tisztasága* (1999), *Az Ulro országa* (2001), verseskötetei: *Múzsám palotája* (1987), *Ahogy elkészül a világ* (2001). Joszif Brodskij 1989-ben egy interjú során megkérdezte Milosztól, mit gondol általában az orosz messianisztikus felfogásról. Miłosz a következőket válaszolta: „... nyilván ismeri Dosztojevszkij elgondolását a szuronyok élén, az orosz szuronyok élén vitt Orosz Krisztusról. Ennek a messianizmusnak megvan persze a lengyel változata is, és én ezeket veszélyes dolgoknak tartom, orosz és lengyel változatban egyaránt.”²

A lengyel messianizmus az áldozatiság eszméjében valósul meg, míg az orosz – a hódító, leigázó és nem utolsó sorban az emberiséget megváltó messianizmus. *Dosztojevszkij és Sartre* című esszéjében Miłosz azt írja, hogy Dosztojevszkij nacionalizmusa Oroszország iránti szeretetéből táplálkozik. Mind a messianizmus, mind az országa iránti szeretet Dosztojevszkij antropocentrizmusára utal s az író szinte az egész világot belefoglalja regényalakjai történetébe. Regényalakjai olyan orosz értelmiségiek, akik a lét alapkérdéseiről vitáznak. Ezek a viták rokonítják őket a nyugati regényhősökkel. Raszkolnyikov és Iván Karamazov filozofálása és heveségük Miłosz szerint közelíti őket Jean-Paul Sartrehoz, Swedenborghoz, Blake-hez. Ezzel támasztja alá Miłosz azon nézetét, mely szerint Dosztojevszkij vallásos világfelfogása elsősorban a nyugati keresztény teológia forrásaiból táplálkozott, vagy legalább is nagyon sokat merített abból.

A párhuzamok végeredményben egy eléggé új és egyben érdekes interpretációt tesznek lehetővé, melynek alapját a nyugat és kelet közötti szellemi hasonlóság keresése biztosítja.

² Czesław Miłosz / Joszif Brodskij beszélgetése 1989-ből, (Miłosz: *Ars Poetica* előtt)

A fentiekben említett, Mickiewicz által kirekesztett Oroszországot Miłosz voltaképpen az emberi világ határain belülre próbálja helyezni. Ezzel kapcsolatban csupán egy megállapítást tehetünk, ahogy azt a *Swedenborg és Dosztojevszkij* című esszéjében Miłosz fiktív kérdezője meg is teszi: „A hatáskutatás nem hálás téma”.

A kötetben a nemzeti ellentétnek talán Jerzy Stempowski ad leginkább hangot. Pálfalvi Lajos életrajzi ismertetéséből megtudjuk, hogy Stempowski elit és arisztokratikus alkat, a lengyel esszéiskola egyik megteremtője. Irodalmi tevékenysége esszéiben és kritikáiban, de leginkább levelezésében nyilvánul meg. A kötet az 1931. március 15-én, Krakóban, a Lengyel Kelet-Európa- és Közél-Kelet-kutató Társaság ülésén elhangzott előadás szövegét tartalmazza, melynek alapját Dosztojevszkij lengyel regényalakjainak elemzése képezi.

A *Novij Mir* 2000. 12. számában megjelent egy elfogultnak éppen nem nevezhető orosz állásfoglalás Stempowski esszéjéről: „Az az állítás, hogy Dosztojevszkij ksenofób és ezért írt gyűlölettel minden idegen nemzetről, köztük a lengyelekről is, nem egészen valós és megalapozott.” Néha maga Stempowski is kétségesnek találja saját megállapításait, melyek egyértelműen a lengyel regényalakok – nietzschei hasonlaltal élve – kivételes, utolsó és legrútabb emberi pozícióját jelölik. Ezt bizonyítja az a megközelítés is, mely szerint a Dosztojevszkij által bevezetett új formai sajátosságok – gondolok itt a konstruktív regényalakok ábrázolására – a lengyel alakok kettősségét húzzák alá, s ez a szerző személyes meggyőződésén alapszik. Dosztojevszkij a következőket írja: „Az egyik a becsületére kényes ember túlérzékeny önimádatából..., az ünnepélyes létformákhoz való kötődésből áll. A másik oldalon található a minden alkalmat megragadó zsebmetszők ügyessége,...”. E kérdés vizsgálata közben maga Stempowski sem képvisel egyértelmű álláspontot, amely feltételezhetően lengyel önazonosságával is magyarázható. A lengyel regényalakok elkárhozott szerepe ütközik a Dosztojevszkij által teremtett szereplők morális eszméivel. Azon eszmékkel, melyek alapját a kárhozottak, mellőzöttek (a lengyelek) és méltatlanok jogaiért folytatott harc jelenti. Tovább fejlesztve Dosztojevszkij gondolatmenetét, a méltatlanok rehabilitációjának egyetlen útja a bűnbocsánat, amire képtelen a *becsületére kényes* lengyel. És pontosan ez az a pont, melyet Stempowski Dosztojevszkij szemléletében hibának tekint, kikiáltva ezzel az írólyan erkölcsi eszmék megteremtőjének, melyeknek semmi közük a közösségi morálhoz. Dosztojevszkij értékrendszerének ilyen sajátos módon való értelmezése, akár hogy is nézzük, számos kérdőjelet vonhat maga után.

A lengyel romantikus irodalom kutatója, Maria Janion tanulmánya olyan kérdéseket tesz fel, melyek egy konkrét Dosztojevszkij hős, *Az ördögök fő* alakja, Sztavrogin figuráját érintik. *Lehet-e tragikus hős egy immoralista? Lehet-e tragikus hős bűntudat nélkül?* Janion szerint Verhovenszkij és Sztavrogin jelleme egyaránt magában hordozza a tragikum és a komikum jellemzőit. Értelmezésében azt a kettősséget fejtegeti, amely Dosztojevszkij regényei kutatása során már többször magára vonta az értelmezők figyelmét. Az Oroszországban mindig is ható gnosztikus dualizmus révén Sztavrogin felveszi démoni álcát, amely az immoralizmus formáját ölti. Természetesen ezek már nem azok a romantikus maszkok, amelyek még Gogolnál a komikum, tragikum és néha a démoni erő ábrá-

zolására szolgáltak, mint ahogy azt Jurij Tinyanov tanulmányában olvashattuk³. Ez az álarc a hideg örület álarca. Az *álarc* használata itt elsősorban a tudatosság kihangsúlyozását szolgálja, azt a tudatosságot, mellyel Dosztojevszkij hőse megtestesíti a nietzschei értelemben vett nihilizmust és az Emberisten eszméjét. Janion tehát a Dosztojevszkijnél megjelent tragikum új, *modern minőségére* összpontosít. Sztavrogin új tragikum a Isten elleni lázadásában és Isten attribútumainak kisajátításában valósul meg. Szembesülve a gonosszal és a szabadsággal, összeroppan ennek terhe alatt.

A feltett kérdésekre megkapjuk a választ: lehet tragikus hős az immoralista, de nem a hagyományos tragikum értelmében, hanem a Dosztojevszkij által alkotott új világban. Janion tanulmánya egységes képbe ötvözi a hős anakronisztikus, egymásnak ellentmondó sajátosságait, felmutatva ezzel Sztavrogin összetett regényalakját.

Janion tanulmánya polemizál Ryszard Przybylsky *Sztavrogin* című esszéjével. Przybylsky Sztavroginját olvasva hamar rájövünk, hogy tanulmánya nem mentes a nemzeti viszonyok kiváltotta ellenszenvtől sem. „*Sztavrogin se hideg, se meleg. Langyos. Sztavrogin – ismétlem – egyáltalán nem titokzatos. Szimpla, kissé életunt, serdülő kontesztátor, aki ugyanakkor alkalmas arra, hogy példájával szemléltesse az orosz szellemi élet tipikus helyzetét. A regény egyik legfőbb témája a deperszonalizáció, e folyamatot az fejezi ki, hogy az emberek féreggé változnak*”. Az idézet egyértelműen érzékelteti azt a szemléletmódot, melynek képviselőjében a szerző csakis elfogult lehet – negatív értelemben – hőisével szemben. Przybylski Sztavrogin alakjának deperszonalizációját a proszkinézisen, a cári mítosz hatalmán és a Don Juan mitológéman keresztül vezeti le. Mindezek ellenére, még ha feltételesen igazat is adnánk néhány kitételének, azzal nem érthetünk egyet, hogy nem veszi figyelembe Dosztojevszkij poétikájának alapvető jellemzőit, gondolok itt a bahtyini polifóniára. Przybylsky gyakran egyesíti *Az ördögök* hőseinek eszméit a szerzői világnézettel, semlegesítve azt a feltevést, mely szerint Dosztojevszkij hősei önmagukat formálják: „Dosztojevszkij hőse nem objektív alak, hanem teljes érvényű szó – tiszta szólam.”⁴

Vizsont egy ilyen tiszta szótartalmat interpretál a kötet címadó esszéje, *Az Antikrisztus halála*. Przybylski párhuzamos vizsgálata a Krisztus-szabadság és a Kirillov-szabadság között nagyon is érdekes feltételezésekhez vezet. Gondolatmenetét a szabadság két típusának elemzésével kezdi. A természetes szabadság az, amelyet az élet és halál, illetve a jó és rossz közötti választás lehetősége határoz meg. Ettől eltér a keresztény szabadság, amely a választás jogát az igazságért cserébe átadja Istennek. Ebből a kettősségből kiindulva tér ki Przybylski Kirillov jellegzetességeire. Kirillov lázadása és bűnössége elsősorban abban testesül meg, hogy *nem Istennek adja a szabadságát, hanem az embereknek, a rendszernek, az eszmének*. Ezzel megszűnik Isten tulajdona lenni, és a szervezet eszközévé válva eltűnik a föld színéről. Azok az elvek, melyek szerint az öngyilkosság által istenül az ember, és hogy az Istenné válás célja az, hogy büntetlenül élhet akaratával, illetve maga az Emberisten eszméje, Antikrisztussá változtatja Kirillovot. Krisztus eljövetele és feltámadása így paródiává válik azáltal, hogy Kirillov modern Antikrisztusi volta nem Krisztus ká-

³ Jurij Tinyanov: Dosztojevszkij és Gogol (a paródia elméletéhez) In.: Az irodalmi tény, Gondolat, Budapest, 1981. 40–72o.

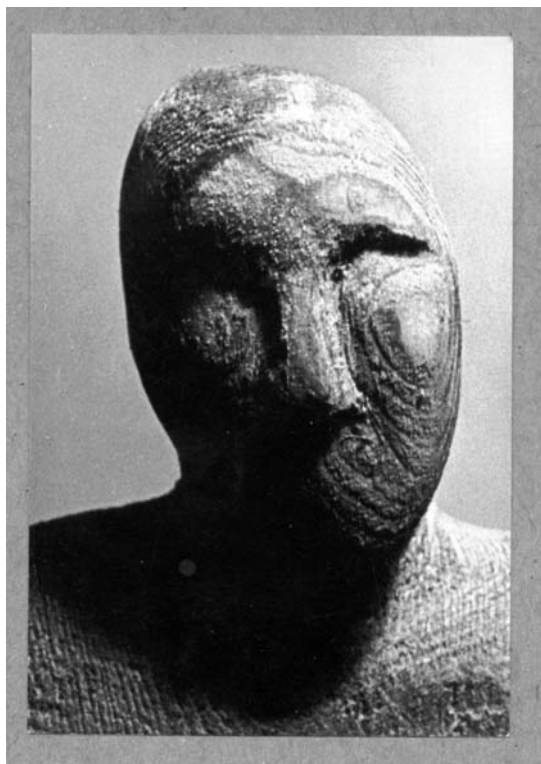
⁴ Mihail Bahtyin: Dosztojevszkij poétikájának problémái, Osiris, Budapest, 2001. 700.

romlásában, hanem a *hit* meggyalázásában testesül meg. Kirillov *hisz* a hitetlenségben, és egyben *hisz* az önkényben.

Visszatérve Miłosz meghatározásához, mely szerint az objektív ábrázolás az ábrázoló személy függvénye, mindez Dosztojevszkij és a lengyelek esetében a nemzeti ellentétek látens jelenlétében nyilvánul meg. A kötet esszéi tükrözik ezt a máig is élő problémát. Viszont a kötetben szereplő lengyel esszék, a helyenként monologikus Dosztojevszkij-kép ellenére, számos új megközelítést tartalmaznak, melyek értékes adalékul szolgálnak Dosztojevszkij poétikájának modern megközelítéséhez.

(Az *Antikrisztus halála. Lengyel esszék Dosztojevszkijről*. Válogatta és az előszót írta: Pálfalvi Lajos. Fordította: Körner Gábor és Pálfalvi Lajos.)

Szilcs Ferenc

„...mind ide tér
a Vaksi Mamához, ki küldte világgá”
TŰNŐDÉSEK NAGY SZERETŐKRŐL, A KARDCSÓKOLÓKRŐL